

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XV

DAWNA
KARTOGRAFIA MIAST

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
L.&A. BIRKENMAJER INSTITUTE OF THE HISTORY OF SCIENCE
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
THE STATE ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW
THE WARSAW SURVEYING COMPANY
SOCIETY OF FRIENDS
OF ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XV

OLD CARTOGRAPHY OF TOWNS

Edited by
JERZY OSTROWSKI and PAWEŁ E. WESZPIŃSKI

WARSZAWA 2011

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. L. i A. Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
ARCHIWUM PAŃSTWOWE M.ST. WARSZAWY
WARSZAWSKIE PRZEDSIĘBIORSTWO GEODEZYJNE S.A.
STOWARZYSZENIE PRZYJACIÓŁ
ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO M.ST. WARSZAWY

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XV

DAWNA KARTOGRAFIA MIAST

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO i PAWŁA E. WESZPIŃSKIEGO

WARSZAWA 2011

Opracowanie redakcyjne
Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Mieczysław Sirko

Redakcja techniczna i łamanie
Paulina Waszkiewicz

Weryfikacja językowa
Joanna Dojnik

Tłumaczenie przedmowy i streszczeń na język angielski
Agata i Małgorzata Bernatowicz oraz autorzy

Tłumaczenie artykułów rosyjskojęzycznych na język polski
Paweł E. Weszpiński

Projekt okładki
Paweł E. Weszpiński

Publikacja dofinansowana ze środków
Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72 00-330 Warszawa
tel. 22 6572714
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN, APW, WPG S.A., SP APW

ISSN: 0138-0850

ISBN:
978-83-86062-06-5
978-83-928532-7-5
978-83-933852-0-1
978-83-921836-7-9

Druk i oprawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
Druk ukończono w grudniu 2011

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Wespiański</i> Przedmowa	13
---	----

*

<i>Lucyna Szaniawska</i> Znaki graficzne miast stosowane na mapach do końca XVIII wieku	21
<i>Jarosław Łuczyński</i> Miasta Rzeczypospolitej na planach i widokach w <i>Civitates Orbis Terrarum</i> Georga Brauna i Franza Hogenberga (rozważania nad treścią ikonograficzną)	59
<i>Ewa Szykiewicz</i> Plan Wrocławia Bartla Weihnera (ojca) i Bartla Weihnera (syna) z 1562 roku – jego zawartość informacyjna, wiarygodność i przydatność	85
<i>Radosław Skrycki</i> Rękopiśmienne plany Szczecina Gerharda Corneliusa von Walrave z pierwszej połowy XVIII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie	95
<i>Anna Osowska</i> Plany i widoki miast w kartograficznej kolekcji Machnizkich	113

**

<i>Dorota Gazicka-Wójtowicz, Irena Grzybowska</i> Najstarsze plany miast polskich w zbiorach Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska IGiPZ PAN	129
<i>Dorota Bartnik</i> Lindleyowskie plany wodociągów i kanalizacji miasta Łodzi w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego	137
<i>Krzysztof Grochowski</i> Dawne plany Poznania (do 1945 roku) w zbiorach Biblioteki Raczyńskich	153
<i>Janina Stoksik</i> Plany i widoki miast z okresu I Rzeczypospolitej w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie i ich twórcy	161
<i>Anna Sokół</i> Źródła kartograficzne do historii miast od końca XVIII wieku do 1918 roku w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie	185

Сергей Нелипович

**Картографические материалы по городу Варшаве в фондах
и коллекциях Российского государственного
военно-исторического архива (обзор архивных фондов) 201**

Siergiej Nielipowicz

**Materiały kartograficzne dotyczące Warszawy w zbiorach
Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego 217**

Paweł E. Wespiański

Z badań obrazu zabudowy na dawnych planach Warszawy 223

Teresa Krogulec

**Artystyczne walory dawnych planów ze zbiorów Muzeum
Historycznego m.st. Warszawy 241**

Henryk Bartoszewicz

**Rewiry żydowskie w miastach Księstwa Warszawskiego
i Królestwa Polskiego w świetle map wielkoskalowych 259**

Adam Jankiewicz

**Dawne plany miast – sytuacja rzeczywista czy projektowana?
Na przykładzie *Delineacji* A. Hiża i H. Jędrzejowskiego z 1771 roku 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

Dawne plany miasta Słupska od XVIII do końca XIX wieku 299

Piotr Grabowski

**Obraz rozwoju urbanistycznego i warunków przyrodniczych
Olsztyna w XIX i XX wieku na planach miasta z lat 1800–1946 315**

Waldemar Spallek

Dawne plany małych miast górnośląskich na przykładzie Krapkowic 329

Wojciech Zalewski

**Rozwój Wrocławia w latach 1850–1939 w świetle archiwalnych
materiałów kartograficznych 349**

Людмила Кильдюшевская

Санкт-Петербург. 300 лет на планах и картах 373

Ludmila Kildiuszewska

Petersburg – 300 lat na planach i mapach 385

Beata Medyńska-Gulij

**Potencjał informacyjny map topograficznych z drugiej
połowy XVIII wieku dla przestrzeni miast wielkopolskich 395**

Dariusz Lorek

Mapa topograficzna <i>Urmessstischblätter</i> z lat 1828–1832 jako źródło informacji o przestrzeni miejskiej w Wielkopolsce	411
--	-----

Wiesław Sieradzan

Zainteresowania dawną kartografią miejską Bernharda Schmida (1872–1947) – ostatniego niemieckiego konserwatora zabytków w Malborku	421
---	-----

Beata Konopska

Cenzura wobec polskich planów miast od zakończenia drugiej wojny światowej do podpisania Układu Warszawskiego	429
--	-----

Kamil Nieścioruk

Archiwalne materiały kartograficzne jako źródło informacji o przekształceniach przestrzeni dawnej strefy podmiejskiej	445
--	-----

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

Wykorzystanie archiwalnych map i planów do analizy zmian starorzeczy Wisły w okolicach Warszawy	455
--	-----

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

Projekt „Historyczno-topograficznego atlasu miast śląskich”	465
--	-----

Albina Mościcka, Marek Marzec

Archiwalia kartograficzne w badaniach naukowych na przykładzie zasobów Polska.pl	475
---	-----

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

Nowoczesne narzędzia przekazu kartograficznego wykorzystujące fotograficzne dane źródłowe na przykładzie ortofotomapy zniszczonej działaniami wojennymi Warszawy	489
---	-----

Marek Ostrowski

Od Panoramy Warszawy Przełomu Tysiącleci do Warszawskiego Tryptyku Edukacyjnego i dalej	505
--	-----

Jaromir Kolejka

Dokumentacja kartograficzna krajobrazu przemysłowego (Streszczenie)	515
--	-----

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

Rozwój kartografii w internecie a krajowy portal informacji przestrzennej	529
--	-----

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

Baza Danych Obiektów Topograficznych jako referencyjne źródło danych dla kartografii	533
---	-----

*Jerzy Ostrowski***Piśmiennictwo o dawnych planach i widokach miast polskich****1983–2010 (Materiały do bibliografii) 537**

I. Zagadnienia ogólne. Zbiory artykułów i referatów 539

II. O planach i widokach wielu różnych miast 540

1. W obcych zbiorach kartograficznych 540

2. W polskich zbiorach kartograficznych 543

III. O planach i widokach jednego miasta. 556

Indeks osób 579

Indeks miast 582

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński</i>	
Preface	17

*

<i>Lucyna Szaniawska</i>	
Town graphic symbols applied in medium- and small-scale maps until the end of the 18th century	21

<i>Jarosław Łuczyński</i>	
Towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the plans and panoramas in „Civitates Orbis Terrarum” by Georg Braun and Franz Hogenberg (some considerations of iconographic contents)	59

<i>Ewa Szynekiewicz</i>	
Plan of the city of Wrocław made by Bartel Weihner and his son Bartel in 1562 – its contents, reliability and usability	85

<i>Radosław Skrycki</i>	
Manuscript maps of Stettin (Szczecin) by Gerhard Cornelius von Walgrawe from the first half of 18th century in the collection of the National Museum in Szczecin	95

<i>Anna Osowska</i>	
Plans and views of towns in the cartographical collection of Machnizky family	113

**

<i>Dorota Gazicka-Wojtowicz, Irena Grzybowska</i>	
The oldest maps of Polish cities in the collection of the Central Library of Geography and Environmental Protection in Warsaw	129

<i>Dorota Bartnik</i>	
The Lindley plans of Łódź water supply and sewage system in the collection of Łódź University Library	137

<i>Krzysztof Grochowski</i>	
The old maps of Poznań (until 1945) in the collections of the Raczyński Library in Poznań	153

<i>Janina Stoksik</i>	
Maps and views of towns from the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the State Archives in Cracow, and their creators	161

<i>Anna Sokół</i>	
Cartographic sources for research on the history of towns from the late 18th century to 1918 in the State Archives in Cracow	185

Sergey Nelipovich

- Cartographic sources concerning Warsaw in the collections of the Russian State Military-Historical Archives in Moscow 201**

Paweł E. Wespiański

- Excerpts from studies on images of built-up areas on old maps of Warsaw 223**

Teresa Krogulec

- Artistic value of old city maps from the collection of the Historical Museum of Warsaw 241**

Henryk Bartoszewicz

- Jewish districts in the towns of Duchy of Warsaw and Kingdom of Poland on large-scale maps 259**

Adam Jankiewicz

- Old city maps. A real situation or a projected one? – based on the example of *Delineacya* by H. Hiż and H. Jędrzejowski from 1771 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

- Old city maps of Słupsk from the 18th to the end of 19th century 299**

Piotr Grabowski

- Picture of urban development and natural features in Olsztyn (Allenstein) in the 19th and 20th centuries on city maps from 1800–1946 . . 315**

Waldemar Spallek

- Old plans of small towns in Upper Silesia with plans of Krapkowice 329**

Wojciech Zalewski

- The development of the city of Wrocław between 1850 and 1939 in accordance to archival cartographic materials 349**

Ludmila Kildyushevskaya

- Saint Petersburg – 300 years of its presence on maps and plans 373**

Beata Medyńska-Gulij

- The information potential of topographic maps from the second half of the 18th century as regards the space of cities and towns in Greater Poland 395**

Dariusz Lorek

- The *Urmessstischblätter* topographic map at the scale of 1:25 000 as a source of information about municipal space in Greater Poland . . 411**

Wiesław Sieradzan

- The interest of Bernhard Schmid (1872–1947) – the last German conservator Mariejburg (Malbork) – in old urban cartography** 421

Beata Konopska

- Censorship of Polish city maps from the end of World War II to signing of the Warsaw Pact** 429

Kamil Nieścioruk

- Cartographic archive materials as a source of information about space transformation in former suburban areas** 445

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

- The use of archival maps and plans for the analysis of changes in old river-beds of the Vistula River in the vicinity of Warsaw** 455

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

- Project entitled „Historical and topographical atlas of Silesian towns” . .** 465

Albina Mościcka, Marek Marzec

- Cartographic heritage in scientific research on the basis of Polska.pl portal resources** 475

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

- Modern tools of cartographic communication utilizing architectonic source data on the example of the orthophotomap of destroyed Warsaw** 489

Marek Ostrowski

- From the Panorama of Warsaw at the Turn of the Millennium to the Warsaw Educational Triptych and ahead** 505

Jaromir Kolejka

- Cartographic documentation of post-industrial landscape** 515

Head Office of Geodesy and Cartography

- The development of cartography on the Internet and national spatial data portal** 529

Head Office of Geodesy and Cartography

- The Database of Topographic Objects as a source of reference data for cartography** 533

Jerzy Ostrowski

- Literature on the subject of old maps and views of Polish towns 1983–2010 (Materials for bibliography)** 537
 I. General issues. Collections of articles and papers 539

II. Publications concerning maps and views of various towns	
1. Held in map collections abroad	540
2. Held in map collections in Poland	543
III. Publications concerning maps and views of one town	556
Index of persons	579
Index of towns	582

Plany i widoki miast w kartograficznej kolekcji Machnizkich

1. Wstęp

Każdy obraz miasta – widok, panorama czy plan – jest ściśle powiązany z momentem historycznym, w którym powstał. Oznacza to, że jako odbicie fizjonomii miasta stanowi jednocześnie dokument w badaniach nad jego dziejami. Duża liczba publikacji bazujących na dorobku kartografii miejskiej, ukazujące się liczne wydania faksymilowe i reprinty dawnych widoków i planów czy wykorzystywanie ich w opracowaniach regionalnych, świadczą o wartości historycznej oraz swego rodzaju atrakcyjności dokumentów tego typu. Plany i widoki miast, wykonywane na przestrzeni wieków, stanowią dziś bogate źródło wiedzy. Z tego względu istotna jest popularyzacja informacji o kolekcjach przechowywanych w zbiorach różnych instytucji oraz ułatwianie dostępu do nich, także przy zastosowaniu nowoczesnych technologii.

Badania dawnych widoków i planów miast leżą w obszarze zainteresowania rozmaitych dyscyplin: kartografii, historii, historii sztuki, urbanistyki i architektury. Interdyscyplinarność badań podkreślała K. Szykuła, przede wszystkim w publikacjach dotyczących kolokwium wedutologicznych¹. Możliwości wykorzystania tych materiałów są zatem bardzo szerokie i pozwalają na wieloaspektową analizę m.in. zmian w przedstawianiu konkretnych miejscowości, poszczególnych

¹ Kolokwia, których organizacja została zapoczątkowana przez Eckharda Jägera, odbywały się w latach: 1981 – Lüneburg, 1983 – Lüneburg, 1985 – Ratyzbona, 1987 – Münster, 1990 – Ettal; na pierwszym z nich zostały zaprezentowane unikatowe widoki miast z Oddziału Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, na drugim – widoki miast z kolekcji Machnizkich; wspomniane publikacje to: K. Szykuła, *Veduten-Unica und seltene nichtschlesische Veduten in der Kartensammlung der Universitätsbibliothek Wrocław/Breslau* w: *Lüneburger Beiträge zur Vedutenforschung*, Lüneburg 1983, s. 19–32; K. Szykuła, *II Kolokwium Wedutologiczne w Lüneburgu*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 16, 1984, nr 2, s. 107–108; K. Szykuła, *Miejsce widoków miast w kolekcjach kartograficznych. Wybrane widoki XVI–XVIII w. w zbiorze kartograficznym Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, w: *Miasta*, „Z dziejów Kartografii”, T. 3, Warszawa 1984, s. 43–81; K. Szykuła, *IV Kolokwium Wedutologiczne w Monastyrze (Münster)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 19, 1987, nr 3, s. 143–144; K. Szykuła, *Veduten in der Machnizky-Sammlung der Universitätsbibliothek Breslau/Wrocław* w: *Lüneburger Beiträge zur Vedutenforschung II. Beiträge zum II. Veduten-Colloquium in Regensburg 3.–6. X. 1985*, Lüneburg 2001, s. 39–42.

elementów treści, technik wykonania lub formy występowania. Ciekawe rezultaty przynoszą także opracowania kolekcji zestawionych z uwagi na autorstwo (plany i wedyuty konkretnych twórców), oficynę wydawniczą, czas powstania lub wykazujących tę samą proveniencję. Przykładem kolekcji ostatniego rodzaju jest zbiór map, planów i widoków zgromadzony przez rodzinę Machnizkich, przechowywany w Oddziale Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

2. Atlas sztuczny Machnizkich

Zbiór kartografików zebranych przez Zachariasza i Amadeusza Machnizkich wyróżnia się zarówno objętością, jak i zawartością, gdyż duża część z nich to unikatowe lub rzadko spotykane obiekty. Obejmuje niemal 1000 dokumentów kartograficznych² w postaci map, planów i widoków, oprawionych w siedmiotomowy atlas sztuczny. Pierwszych sześć opatrzonych jest skróconą wersją tytułu: *Atlantis Cosmographici Variorum Autorum a Machnizkiis collecti*, pełny znajduje się w tomie ostatnim i brzmi: *Atlas Cosmographicus sistens Mundum Universum Coelum et Terram sive variorum Auctorum Mappae vel Tabulae Uranographicae, Geographicae, Thalassographicae, Topographicae Aliaeque collectae Studio ac Sumtibus Patris et Filii, Zachariae Machnizky, Republicae Wratislav. Syndici et Proto-Secretarii et Henrici Amadei Machnizky, Supremae Curiae Super. et Infer. Silesiae atque Reipubl. Wratislav. Advocati Jurati*. Tytuły, elementy dekoracyjne oraz pozostałe uzupełnienia kart naniesione są ozdobnym pismem ręcznym. Obiekty kartograficzne to przede wszystkim miedzioryty, kilka map drukowanych techniką drzeworytu i rękopisy.

Rodzina Machnizkich pochodziła z Dolnego Śląska, posiadała majątek w miejscowości Machnice, położonej kilka kilometrów na południe od Trzebnicy. Posługiwała się herbem Półkozic, a stosowane formy nazwiska to: Machnizky, Machnitzky lub Machnicki³. Jak wskazuje tytuł atlasu, kolekcja była zbierana przez dwa pokolenia rodu – ojca, Zachariasza, oraz syna, Henryka Amadeusza. Obydwaj pełnili ważne funkcje: pierwszy był sekretarzem miejskim we Wrocławiu, a drugi radcą kamery śląskiej we Wrocławiu i dyrektorem Kolegium Medycznego w Głogowie⁴. Nie jest jednak wykluczone, że oprócz nich kolekcjonowaniem kartografików zajmował się jeszcze inny członek rodziny, ponieważ dokładne dzieje kolekcji nie zostały wyjaśnione. Pieczęć magistratu głogowskiego umieszczona na każdej karcie tytułowej wskazuje najprawdopodobniej ostatnie miejsce przechowywania atlasu, zanim trafił on do bibliotecznych zbiorów.

² Sygnatury od 1801-IV.B. do 2794-IV.B., razem 998 jednostek inwentarzowych.

³ Por. K. Szykuła, *Zbiory kartograficzne biblioteki uniwersyteckiej we Wrocławiu*, Wrocław 1978, s. 60 oraz J. Gołaski, Beata Medyńska-Gulij: *Mapy księstw śląskich świdnickiego, jaworskiego i legnickiego z II połowy XVII wieku Fryderyka Khünoviusa [...] „Polski Przegląd Kartograficzny”*, T. 36, 2004, nr 2, s. 111.

⁴ B. Medyńska-Gulij, *Mapy księstw śląskich świdnickiego, jaworskiego i legnickiego z II połowy XVII wieku Fryderyka Khünoviusa*, Wrocław 2002, s. 10.

Na stronach tytułowych wszystkich tomów widnieje data 1737, którą przyjmuje się za rok opracowania kolekcji, jednakże poszczególne mapy pochodzą z różnych lat, głównie z przełomu XVII i XVIII wieku⁵. Do najstarszych należy drzeworytowy widok Preszburga (dzisiejszej Bratysławy) z 1563 r., natomiast najpóźniejsze mapy wydano w drugiej połowie XVIII w. (kilkanaście map z oficyny Spadkobierców Homanna). W jednym atlasie zgromadzono zatem mapy, plany i widoki reprezentujące blisko 200 lat osiągnięć kartografii, przy czym warto podkreślić, iż był to szczególny okres jej intensywnego rozwoju oraz kształtowania się konwencji opracowywania map. Materiał porównawczy, obejmujący zarówno mapy czołowych oficyn kartograficznych, jak i rzadkie wydania czy mapy rękopiśmienne, można wobec tego uznać za niemal bezcenny.

Karty w atlasie ułożono według kryterium terytorialnego, a w obrębie jednego regionu – chronologicznie. Swego rodzaju spisem treści są wykazy regionów, umieszczone na odwrotach (verso) stron tytułowych. Dodatkowo wszystkie karty w każdym woluminie ponumerowano (foliacja) i uzupełniono nazwami przedstawianych obszarów. Zestawienie zawartości tomów przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Zawartość atlasu sztucznego Machnizkich

tom	zawartość	obiekty	w tym plany i widoki			
		ogółem*	samodzielne**	uzupełnienia***	suma	%
I	świat, planigloby, Płw. Iberyjski, Francja	123	9	4	13	11
II	Wielka Brytania, Belgia, Holandia, Szwajcaria, Włochy	194	35	13	48	25
III	kraje niemieckie (południe)	150	19	10	29	19
IV	kraje niemieckie (północ)	142	15	21	36	25
V	Łużyce, Czechy, Morawy, Śląsk, Brandenburgia, Pomorze	166	27	41	68	41
VI	Skandynawia, Polska, Litwa, Prusy, Rosja, Węgry, kraje śródziemnomorskie – wschód	137	21	10	31	23
VII	Azja, Afryka, Ameryka	86	3	3	6	7
	suma	998	129	102	231	23

* jednostki inwentarzowe

** pod uwagę brano obiekty, na których występuje co najmniej jeden widok lub plan jako treść główna

*** pod uwagę brano obiekty, na których występuje co najmniej jeden widok lub plan nad lub pod mapą główną, jako element bordiury, dekoracji kartuszowej itp.

⁵ Nie można więc jednoznacznie stwierdzić, że wszystkie tomy atlasu zostały opracowane równocześnie w 1737 r. (z ewentualnym dołożeniem map), tym bardziej, że oprawa, w której obecnie się znajduje atlas, pochodzi z późniejszego okresu.

Jedna czwarta kolekcji stanowi źródło do badań dla kartografii miejskiej, gdyż niemal 130 obiektów to samodzielne plany bądź widoki miast, a na kolejnych 102 kartach pojawiają się one w formie uzupełnień dla treści mapy głównej (nad lub pod mapą) albo jako elementy dekoracyjne. Należy jednak zauważyć, że liczby te nie są równoważne z liczbą pojedynczych planów i widoków, ponieważ na wielu obiektach występuje ich po kilka, a w niektórych przypadkach nawet po kilkanaście. Dlatego, choć ogólna liczba dokumentów z elementami miejskimi wynosi 231, indywidualnych przedstawień miejscowości w zbiorze znajduje się znacznie więcej – 656.

Atlas jako całość jest unikatowy, a wiele umieszczonych w nim map to prawdziwe cymelia. Dużym zainteresowaniem cieszy się zwłaszcza tom V, zawierający m.in. mapy Śląska, Pomorza i Łużyc. W związku z tym właśnie ten tom jako pierwszy poddano konserwacji⁶ oraz digitalizacji, a zeskanowane mapy i plany zapoczątkowały kolekcję kartografików w Bibliotece Cyfrowej Uniwersytetu Wrocławskiego.

3. Rodzaje widoków i planów w kolekcji

Realistyczne widoki miast europejskich zaczęły pojawiać się regularnie od początku XV w. jako ilustracje w manuskryptach, później w książkach wydawanych drukiem, aż wreszcie jako samodzielne dzieła. Pierwotnie widok miasta lub jego fragmentu przedstawiano przede wszystkim w postaci pejzażu lub panoramy, z uwypukleniem charakterystycznych budowli i szczegółów. Rozwój nauk matematycznych i sztuk graficznych wpłynął na sformułowanie w połowie XV w. naukowych zasad dotyczących perspektywy, co przyczyniło się do sporządzenia we Włoszech pierwszych widoków z lotu ptaka⁷. Nowa metoda pozwalała na przedstawianie przestrzeni miejskiej z nieosiągalnego wówczas punktu widzenia, dzięki czemu powstała możliwość pokazania całego obszaru w postaci widoku perspektywicznego⁸.

Dalsza ewolucja kartografii miejskiej zmierzała w kierunku wykształcenia się obrazu miasta jako planu w postaci rzutu z góry, przy czym osiemnastowieczny postęp i poprawa precyzji metod pomiarowych spowodowały wzrost dokładności w oddawaniu relacji przestrzennych – tworzone plany cechowały się większą kartometrycznością. Przejście przez te trzy kluczowe etapy – widok, perspektywę z lotu ptaka, rzut z góry – świadczy o trudnościach, jakie musieli pokonywać kartografowie i rysownicy, aby przedstawić miasto w odpowiedni sposób⁹.

⁶ Ukończona na początku 2009 r.

⁷ Filippo Brunelleschi ok. 1420 r. opracował zasady perspektywy linearnej, a Leone Battista Alberti zdefiniował je i wprowadził podstawy geometryczne ich wykreślenia; pierwszym widokiem miasta z lotu ptaka jest widok Wenecji Jacopo de' Barbari z 1500 r.; zob. H. Ballon, D. Friedman, *Portraying the City in Early Modern Europe: Measurement, Representation, and Planning w: The history of Cartography*, Vol. 3. *Cartography in the European Renaissance*, Part 1, Chicago & London 2007, s. 681.

⁸ E. Elliot, *The city in maps: urban mapping to 1900*, London 1987, s. 21.

⁹ A. G. Hodgkiss, *Understanding maps: a systematic history of their use and development*, Folkestone, Kent 1981, s. 133.

W omawianej kolekcji znajdują się przykłady kilku rodzajów planów i widoków. Większość z nich to typowe wizerunki, wpisujące się w ówczesny styl przedstawiania przestrzeni miejskiej – jak wspomniane panoramy, widoki perspektywiczne i proste plany. Generalnie można wyróżnić widoki (weduty): budynków, ogrodów i części miast, całych miejscowości, w formie panoram, perspektywiczne, podbudowane planem, a także plany miast, plany fortyfikacji, widoki i plany oblężeń.

Rozpatrując widoki i plany miast jako obiekty należące do zbiorów kartograficznych, należy także zwrócić uwagę na ich geograficzny charakter. Związek wedut z przedstawianym obszarem geograficznym wyraża się przede wszystkim przez używanie ich jako uzupełnienia lub ilustracji, zamieszczonej przy mapie regionu¹⁰. Inną formą jest traktowanie widoków w charakterze elementów dekoracyjnych, poprzez wkomponowanie w ozdobną bordiurę czy sceny rodzajowe, przy czym ich funkcja uzupełniająca zostaje zachowana. Wydawcy stosowali te elementy w celu podniesienia atrakcyjności map¹¹, a dziś z powodzeniem mogą być osobnym przedmiotem badań.

Samodzielne widoki miast traktowane są raczej jako zbiory ikonograficzne, stąd w kolekcjach kartograficznych spotyka się je rzadziej¹². W postaci wydawniczo samoistnej występują natomiast zwykle plany miast. Jednocześnie stosowane są również w roli elementów dodatkowych map, choć w mniejszym zakresie, niż wspomniane wyżej widoki.

Ze 129 obiektów w kolekcji Machnizkich poświęconych tylko kartografii miejskiej 46 to plany miast, 56 – widoki, a na pozostałych obie formy występują łącznie (plan miasta i co najmniej jeden widok). Ze względu na znaczną liczbę tablic z planami fortyfikacyjnymi oraz kilkadziesiąt widoków części miast razem tworzą zbiór 437 indywidualnych przedstawień. W przypadku planów i wedut używanych jako uzupełnienia map proporcje te są mniejsze – na 102 obiektach pojawia się 219 wizerunków miast. Zważywszy na wielkość przytoczonych liczb oczywiste jest, że nie sposób scharakteryzować kolekcji dokładnie, czy nawet wymienić poszczególnych obiektów. W związku z tym zastosowano podział – w pełni uwzględniono plany i widoki miast śląskich, a w przypadku pozostałych wymieniono jedynie wybrane, unikatowe i reprezentatywne przykłady.

4. Plany i widoki miast śląskich

Kartografika przedstawiające obraz Śląska oprawiono w tomie V atlasu. Elementy kartografii miejskiej znajdują się na 47 obiektach i są to przede wszystkim widoki, w znakomitej większości autorstwa śląskiego rysownika, Friedricha Bernharda

¹⁰ K. Szykuła, *Miejsce widoków miast...*, s. 51.

¹¹ B. Przyłuska, *Kartusze i inne ozdoby na dawnych mapach ziem polskich ze zbiorów Biblioteki Narodowej*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 39, 2007, nr 3, s. 257–260.

¹² Przykładem uzasadnionego przechowywania w kolekcji kartograficznej samodzielnych widoków są względy proveniencyjne – tak jak w przypadku omawianego zbioru rodziny Machnizkich.

Wenera¹³. Wyróżnić można miedziorytowy widok Nysy¹⁴ i dwie podkolekcje – map księstw śląskich Johanna Davida Schleuena, wzbogaconych według Wenera, oraz tablic pochodzących z dzieła *Scenographia Urbium Silesiae*.

Seria map Schleuena ukazała się w Berlinie około 1750 r. w postaci niewielkiego atlasu¹⁵. Obejmuje on mapy poszczególnych księstw i hrabstwa kłodzkiego, a uzupełnia go ogólna mapa Śląska – *Das Königl. Preussische Souveraine Herzogthum Schlesien [...]* wydana w 1747 r.¹⁶, ozdobiona u góry widokiem Wrocławia, widzianym z perspektywy Odry. Kolejne mapy przedstawiają hrabstwo kłodzkie oraz księstwa: opawskie i karniowskie, grodkowskie, opolskie, raciborskie, cieszyńskie, ziębickie, wrocławskie, świdnickie, jaworskie, legnickie, brzeskie, oleśnickie, wołowskie, głogowskie, żagańskie i krośnieńskie. Każda z nich opatrzona jest według stolicy księstwa, dodatkowo w kilku przypadkach także innych większych miast, stąd lista sportretowanych miejscowości wydłuża się o Nysę,

Ryc. 1. Widok Ząbkowic Śląskich F.B. Wenera na mapie księstwa ziębickiego J.D. Schleuena z ok. 1750 r. (ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu; sygn. 2482-IV.B.)

Otmuchów, Ząbkowice Śląskie (ryc. 1), Namysłów, Oławę, Dobroszyce, Twardogórę oraz Kozuchów. Widoki, wykonane w charakterystycznym stylu, prezentują liczne detale, a ważniejsze budowle objaśnione są po bokach. Część z nich

¹³ Twórczością Wenera zajmuje się m.in. A. Marsch, badacz ikonografii miast Śląska, autorka i redaktor publikacji mu poświęconych; zob. np. A. Marsch, *Friedrich Bernhard Werner und die Ansichtenserien europäischer Städte aus Augsburg* w: *Lüneburger Beiträge zur Vedutenforschung II [...]*, Lüneburg 2001, s. 235–248; A. Marsch, *Friedrich Bernhard Werner (1690–1776) – ein europäischer Ansichtenzeichner aus Schlesien*, Würzburg 1995; *Friedrich Bernhard Werner (1690–1776) – życie i twórczość. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miedzi w Legnicy w dniach 21–23 listopada 2002 r.*, Legnica 2004.

¹⁴ Widok *Neiss in Schlesien* należy do serii widoków miast europejskich z połowy XVIII w., wydawanej przez Martina Engelbrechta w Augsburgu; rytowany przez Chr. Friedricha Hörmana, bogato ornamentowany przez Philippa Andr. Kiliana; opis serii w dalszej części dotyczącej miast europejskich.

¹⁵ B. Czechowicz, *Visus Silesiae. Treści i funkcje ideowe kartografii Śląska XVI–XVIII w.*, Wrocław 2008, s. 133.

¹⁶ Mapę po raz pierwszy opublikowano w 1742 r. z tytułem *Das souveraine Hertzogthum Ober- und Nieder-Schlesien, nebst der souverainen Grafschaft Glatz [...]*; egzemplarz pochodzący z kolekcji Machnicznych to wydanie drugie, por. M. Dworsatschek, *Imago Silesiae* z kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego, Wrocław 2002, s. 96.

jest kolorowana. Pod mapą księstwa brzeskiego wstawiono rycinę, przedstawiającą scenę bitwy pod Małujowicami z 10 kwietnia 1741 roku. Sześć widoków miast Wernera – Ładka-Zdroju, Bystrzycy Kłodzkiej, Dusznik-Zdroju, Radkowa, Lewina Kłodzkiego i Kłodzka – Schleuen użył także w charakterze niepełnej bordiury na mapie *Comitatus Glacensis novissimum compendium* [...] wydanej ok. 1760 r., widok Wrocławia natomiast, otoczony bogatym zdobieniem o elementach roślinnych, wykorzystał na mapie Prus¹⁷, umieszczając go razem z widokami Królewca i Berlina.

Drugą podkolekcję tworzy 9 tablic pochodzących z dzieła Wernera powstałego na zamówienie norymberskiej oficyny Spadkobierców Homanna. Całość obejmuje 11 tablic, każda posiada własny tytuł i rok wydania (ukazywały się w latach 1737–1752, w założeniu stanowiąc uzupełnienie *Atlasu Śląska*), jednak w atlasie Machnizkich brak IX i X, czyli przedstawiających miasta księstw głogowskiego i opolskiego¹⁸. Na zachowanych tablicach widnieje łącznie 67 wedyt, odbitych z płyt miedziorytniczych i niekolorowanych – fragmentarycznie kolorowana jest tylko tablica XI.

Portret Wrocławia występuje w kolekcji kilkakrotnie. Przede wszystkim zwraca uwagę niekolorowana wedyta, rytowana przez Christiana Wincklera¹⁹. Pokazuje ona panoramę miasta, na której zidentyfikowano 43 budowle, a pierwszy plan zajmuje herb Wrocławia, ujęty w kartusz blaszany z motywami roślinnymi. Całościowy obraz daje natomiast jeden z bardziej znanych osiemnastowiecznych planów miasta oficyny Matthäusa Seuttera²⁰, który także, jak w przypadku planu Nysy autorstwa Wernera, tworzy z innymi obiektami serię planów miast europejskich. Plan perspektywiczny, z naniesionymi szczegółowymi budynkami, uzupełniony widokiem, identyfikacją wybranych budowli i tekstem o historii miasta, sprawia wrażenie bardzo dokładnego źródła o topografii ówczesnego Wrocławia. W rzeczywistości pod względem zabudowy przedstawia stan wcześniejszy, gdyż jest wzorowany na planie Matthäusa Meriana z 1650 r., a ten z kolei na planie zamieszczonym w *Civitates Orbis Terrarum* Georga Brauna i Fransa Hogenberga²¹. Wizerunek miasta w takim ujęciu pojawia się także w formie zmniejszonej, przy mapach księstwa wrocławskiego z końca XVII w. na podstawie map Jonasa Scultetusa²².

Ciekawie prezentują się dwa niewielkie plany Wrocławia, oba wykonane w podobnej manierze, wkomponowane w rozbudowane parerga na mapach Śląska

¹⁷ *General-Cardre der gesamten Königlich Preussischen Länder*, Berlin [po 1763].

¹⁸ Kompletny, kolorowany egzemplarz *Scenographii...* przechowywany jest w Oddziale Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

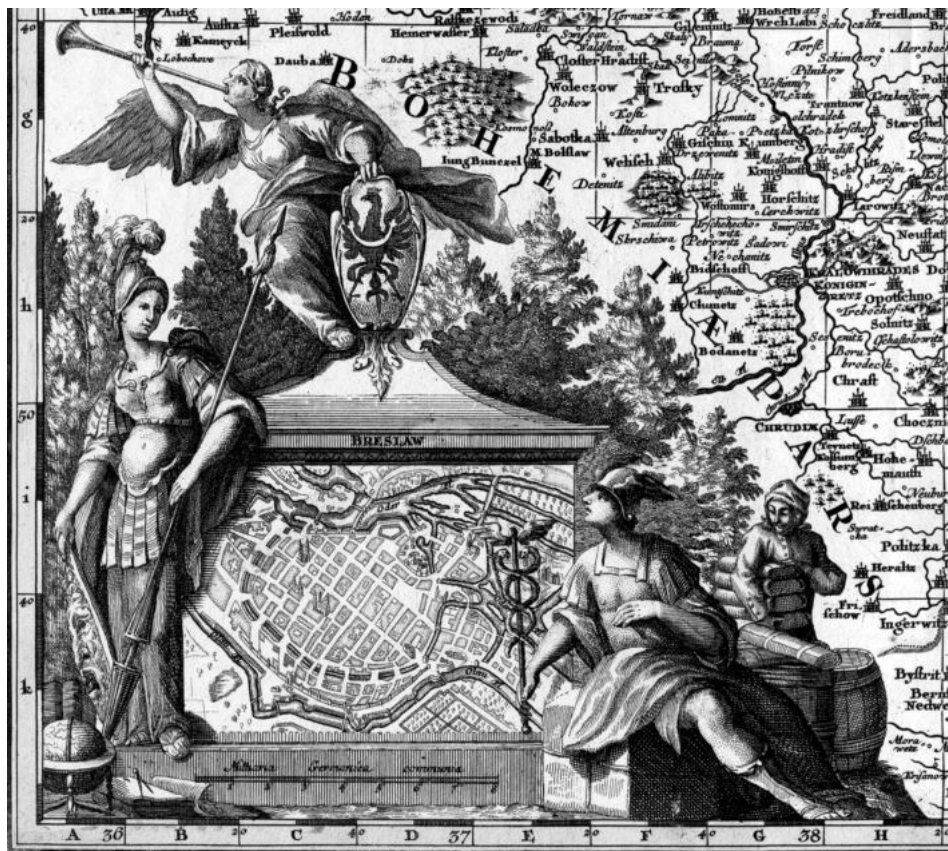
¹⁹ *Abbildung der Kays. u. König. haubt-Stadt Breßlau in Schlesien*, Breslau [pierwsza poł. XVIII w.].

²⁰ *Wratislavia antiquissima et celeberrima Ducat. Silesiaci Metropolis* [...], Aug. Vindel [między 1720 a 1730].

²¹ Dokładna analiza aktualności zabudowy i fortyfikacji oraz datowanie planu w: *Wrocław na planach – XVI–XX wiek* [...], pod red. H. Okólskiej, Wrocław 1999, s. 13–14.

²² *Ducatus Breslanus sive Wratislaviensis* – w zbiorze 4 edycje mapy: Johannes Janssonius [1641]; Moses Pitt, Steven Swart, Johannes Janssonius van Waesbergen [1681] – dwukrotnie, w tym na jednej plan kolorowany; Peter Schenk, Gerard Valck [po 1686].

dwóch czołowych oficyn tamtego okresu, norymberskiej i augsburskiej: *Superioris et Inferioris Ducatus Silesiae in suos XVII Minores Principatus et dominia divisi nova tabula [...]* Johanna Baptisty Homanna z pierwszej połowy XVIII w. i *Silesiae Ducatus tam superior quam inferior, juxta suos XVII Minores Principatus et VI Libera Dominia disternat. Nova mappa geographica [...]* wydanej przez Matthäusa Seuttera około 1735 roku. Na pierwszej plan umieszczony jest na ozdobnym arkuszu, który podtrzymują trzy putta, na drugim w jego otoczeniu

Ryc. 2. Plan Wrocławia na mapie Śląska M. Seuttera z ok. 1735 r. (sygn. BUWr 2459-IV.B.)

przedstawiono postaci mitologiczne (Atene, Merkurego i Famę – ryc. 2). Na samym planie w obu przypadkach zaznaczono kwartały zabudowy, a do pokazania murów miejskich i wybranych budowli użyto winietek. Inaczej Wrocław zaprezentowano na mapie Śląska Georga Paula Buscha²³, gdzie widnieje w postaci

²³ *Das Herzogthum Schlesien*, [Berlin, pierwsza poł. XVIII w.]

panoramy umieszczonej nad kartuszem tytułowym. Nie jest ponadto jedynym miastem wybranym dla uatrakcyjnienia mapy – poniżej znajduje się panorama Głogowa, co może skłaniać do zastanowienia, jakie przesłanki kierowały tym doбором²⁴.

Ostatnim obiektem poświęconym Wrocławowi, niemniej dosyć interesującym, jest rękopiśmienny plan, a właściwie niedokończony szkic. Tytuł, nadany najpewniej przez Machnizkich, został wpisany obok numeru karty w brzmieniu: *Fortification von Breßlau*. Szkic wykonano w orientacji południowej, oznaczając jedynie bieg Odry, mosty oraz zarys fortyfikacji.

Mapa dorzecza Odry, *Der Oder-Strohm von seinem Ursprung durch Ober- und Nieder-Schlesien auch andere angränzende Länder, bis in die Ost-See*, zwraca uwagę szeroką bordiurą, utworzoną z 16 wizerunków miast²⁵. Są one bardzo różnicowane (panoramy, widoki, plany perspektywiczne i plany – ryc. 3), dzięki czemu wywierają duży wpływ na podniesienie poziomu atrakcyjności całego

Ryc. 3. Fragment bordiury z mapy *Der Oder-Strohm...*: Berlin, Göttingen, Żmigród, Cieszyń (sygn. BUWr 2446-IV.B.)

²⁴ Według B. Czechowicza odpowiedzią jest ówczesne znaczenie komunikacyjne miasta dla żeglugi po Odrze, zob. B. Czechowicz, *op. cit.*, s. 107.

²⁵ Mapa anonimowa, datowana na lata trzydzieste XVIII w.; przedstawiono miasta nie tylko śląskie, ale z całego obszaru dorzecza; są to: Żmigród, Cieszyń, Świdnica, Oleśnica, Szczecin, Stralsund, Żytawa, Kostrzyn nad Odrą, Kłodzko, Głogów, Nysa, Legnica, Frankfurt nad Odrą, Wrocław, Berlin i Göttingen.

obiekту, który do tej pory nie był dokładnie badany, a zasługuje na szczegółowe opracowanie, z uwzględnieniem wspomnianych elementów kartografii miejskiej.

Z pozostałych miast śląskich liczbą zobrazowań i ich urozmaicheniem wyróżnia się Brzeg. Należą tu: kolorowany, rękopiśmienny plan nieznanego autorstwa²⁶, również anonimowy, miedziorytowy widok z przemaszerem wojsk ujętym na pierwszym planie oraz dwa przedstawienia, także związane z wydarzeniami pierwszej wojny śląskiej: bitwą pod Małujowicami i oblężeniem twierdzy brzeskiej, z załączoną panoramą miasta²⁷. Widoki innych miast: Cieszyna, Jawora i Jeleniej Góry, Legnicy oraz Oleśnicy występują jako uzupełnienie odpowiednich księstw na mapach różnych autorów i oficyn, a samodzielne przedstawienia posiadają jeszcze Nysa, Oława, Strzelin i dwukrotnie Głogów. Warto podkreślić atrakcyjność planu perspektywicznego Strzelina²⁸, kolorowanego miedziorytu, rytowanego przez F.G. Schmidta, pokazującego od południa w rzucie aksonometrycznym obraz miasta w obrębie murów. Podobnie została odzwierciedlona Oława²⁹ – jako widok z lotu ptaka, ale sporządzony z kierunku południowo-zachodniego. W zupełnie inny sposób zarysowana jest natomiast przestrzeń miejska na planach Nysy i Głogowa, wydanych przez Buscha w Berlinie ok. 1742 roku³⁰. W obu przypadkach wyznaczono siatkę ulic, która wydzieliła obszary zabudowane, brak na nich jednak jakichkolwiek budynków zaprezentowanych z detalami, pomimo że oznaczono i objaśniono miejsca znajdowania się ważniejszych z nich (43 w obrębie miasta i 15 poza nim na planie Nysy oraz 25 w Głogowie). Głogów – co sugeruje już sam tytuł planu – pokazany jest z dalszej perspektywy niż Nysa, dzięki czemu oddano też wygląd okolicy, ponadto dołączono u dołu panoramiczny widok miasta od północnego wschodu. Ostatnim planem, zamykającym przegląd kartografii miejskiej regionu Śląska, jest drugi plan Głogowa³¹, na którym dla odmiany przedstawiono miasto nieco rysunkową manierą. Określenie jego wartości merytorycznej wymaga przeprowadzenia porównań z innymi ówczesnymi obrazami miasta.

5. Plany i widoki miast europejskich

Grupa wizerunków miast europejskich, z wyłączeniem miast śląskich, jest niezwykle urozmaicona pod wieloma względami, co jest niewątpliwie pochodną jej

²⁶ *Ägentliche Vorbildung der Vestung Brieg wie selbte gelegen und mit Ihren Bollwercken versehen*, b.m. [XVIII w.?).

²⁷ *Vorstellung der Gegend und des Treffens so den 10. April 1741 [...]* oraz *Plan der Attaque der Stadt Brieg*, b.m. [1741].

²⁸ *Wahre Abbildung der Stadt Strehlen in Schlesien Briegischen Fürstenthums*, [Berlin XVIII w.].

²⁹ *Plan der Stadt Ohlau*, b.m. [po 1740].

³⁰ *Plan der Stadt Neise gezeichnet von C.H. Königl. Pr. Ingenieur L.* oraz *Plan von der in Nieder-Schlesien an der Oder gelegen Pass- und Festung Gross-Glogau nach ihrer eigentlichen Situation und Grund-Lage gezeichnet von H.F.B.*

³¹ *Grundt, oder Abris der Stadt Groslogau [...]*, b.m. [XVII w.?).

liczebności (178 dokumentów kartograficznych). Należą do nich m.in. zakres i poprawność treści, kunszt wykonania, forma, czytelność czy w końcu cechy wpływające na atrakcyjność wizualną (bogactwo zdobień, dobór barw, kompozycja).

Niepodobna rozpocząć prezentację wybranych i najbardziej interesujących dzieł z kolekcji inaczej jak od Preszburga (dzisiejszej Bratysławy), wspomnianego jako jednego z najstarszych obiektów. Na tym ręcznie kolorowanym drzeworycie miasto przedstawiono niejako w tle (ryc. 4), pierwszy plan poświęcając wydawnictwu, z okazji którego ów widok powstał. Zatytułowany *Coronatio Maximiliani II. Facta Posonii VIII. Sept. M D LXIII, cum loci comitatus, pictura etc., ware coterfactur der Stadt Presburg* został sporządzony bowiem w związku

Ryc. 4. Fragment widoku Preszburga (sygn. BUWr 2654/2655-IV.B.)

z koronacją Maksymiliana II na króla węgierskiego. Oprócz wartości historycznej, jaką niewątpliwie posiada, zajmuje on w zbiorach Biblioteki szczególne miejsce, gdyż stanowi uzupełnienie dwóch innych obiektów ze zbiorów Biblioteki, wykonanych z okazji koronacji Maksymiliana II na króla Czech w 1562 r. – okazałego widoku Pragi Jana Kozla i Michaela Peterle oraz pierwszego planu Wrocławia autorstwa Weihnerów³² (oryginał zaginął podczas wojny, ale do dziś zachowały się trzy jego kopie³³).

³² Widok *Praga Bohemiae Metropolis, accuratissime expressa. 1.5.6.2.* oraz plan *Contrafactur der Stadt Breslau* zostały już opisane w kilkunastu publikacjach, m.in. zob. literaturę podaną w przyp. 1 oraz J. Kozák, K. Szykuła, *Prag 1562. Das Prager Stadtpanorama aus dem Jahre 1562 von Jan Kozel und Michael Peterle nach dem Exemplar der Universitätsbibliothek Wrocław/Breslau*, Weissenhorn, 1994.

³³ Dwie kopie oryginalnych rozmiarów – barwna z 1826 roku i niekolorowana 1886 roku oraz jedna zmniejszona z 1926 roku.

Miedziorytowy widok oblężenia Budy z 2 września 1686 r.³⁴ Johanna Martina Lercha i Johanna Jakoba Hofmanna na podstawie rysunku Justusa van der Ny-poort³⁵ zaopatrzone w obszerny tekst opisujący to wydarzenie. To kartografik rozpoznany jako cymelium podczas jednej z lüneburskich konferencji, jeden z dwóch istniejących na świecie egzemplarzy.

Dwa widoki Karlowych Warów zostały zidentyfikowane przez K. Szykułę jako unikatowe na podstawie szczegółowych badań, podczas których ustaliła też tożsamość ich twórcy³⁶. Heinrich Frater, augustianin, równocześnie uznany miedziorytnik, wykonał jeden z nich w 1647 roku. Przedstawia on na pierwszym planie wizerunek niewielkiej jeszcze miejscowości zdrojowej z zabudową wzdłuż rzeki Ciepłej, ze wzgórzem Trzy Krzyże w tle – a więc wykonany od północnego zachodu. Drugi natomiast, sporządzony 5 lat później we współpracy z Johannem Schindlerem, ujęty został z przeciwnego kierunku (na co wskazują zmiany w usytuowaniu kościoła farnego i ratusza), dodano 8 nowych objaśnień obiektów (co razem daje liczbę 26) oraz tekst. Ponadto w kolekcji występuje kilka innych wizerunków uzdrowiska z pierwszej połowy XVIII w.: zdobiących mapę regionu *Adama Friedricha Zürnera* w edycji Petrusa Schenka z 1715 r. i Matthäusa Seutera z 1745 r. oraz na karcie z planem, panoramą miasta i widokami wybranych budynków, wydanej w 1733 r. przez Spadkobierców Homanna. Popularność Karlowych Warów w ówczesnej kartografii można zapewne łączyć z rozpoczęciem od połowy XVII w. leczniczego wykorzystywania wód w tamtym rejonie.

Innym przykładem widoków, swego rodzaju połączeń między wedutami a marinami, są trzy wizerunki Petersburga, wykonane z perspektywy Newy ok. 1730 roku. Widać na nich fragmenty zabudowań nadbrzeżnych i portowych, a całość wzbudza zachwyt kunsztem sztycharza, Georga Paula Buscha. Z podobnej tematyki zwraca uwagę także widok na Dardanele³⁷, nieco odbiegający od reszty kolekcji sposobem ujęcia.

Niekwestionowanym dowodem na to, że kartografika miejskie mają nierozrwalny związek z historią, są widoki i plany inspirowane ważnymi wydarzeniami w dziejach danej miejscowości, regionu czy nawet państw. Przykładem jest jedno z kilku przedstawień Wiednia występujących w kolekcji, mianowicie plan południowej części oblężonego miasta Daniela Suttingera z uwidocznionymi tureckimi podkopami z 1683 r.³⁸ oraz tablica dokumentująca moment zawarcia

³⁴ *Vorstellung der Haupt Vestung und Ungarisch-Königl. Residentz-Stadt. Ofen sambt deren Belägerung durch die Römkaiserl.* [...], [b.m. 1686].

³⁵ G. Rózsa, *Die schönsten Gemälde der historischen Bildergalerie*, Budapest 1977, s. 33 cyt. za: K. Szykułę, *op. cit.*, s. 56.

³⁶ *Eigentlicher Abriss und Entwerffung dess vortrefflichen weit berühmten Keyzers Carols badt [...]* oraz *Abbildung des sehr heissen warmenbadts von Kayser Carolo quarto A[nno] 1309 erfunden [...]* autorstwa Heinricha Fratera, podpisującego się również F.H., F. Henricus oraz Fra. H., zob. K. Szykułę, *op. cit.*, s. 55.

³⁷ *Vorstellung der berühmten Türckischen Vestungen Dardanelli an der Meer Hellesponti zusamt der Situation der Statt Constantinopel*, Nürnberg [druga poł. XVII w.].

³⁸ *Türkische Belagerung der Kayserlichen Haupt und Residentz Stadt Wien in Oesterreich 1683* [...], [b.m.] 1683.

pokoju w styczniu 1699 w Karłowicach nad Dunajem między państwami Świętej Ligii a Imperium Osmańskim³⁹.

W XVII i XVIII w. znaczną część planów tworzone na potrzeby militarne. Często sporządzano trzy ilustracje: pierwsza pokazywała miasto w ujęciu perspektywicznym, druga przedstawiała plan miasta ze szczególnym uwzględnieniem fortyfikacji, a trzecia – miejscowość na tle regionu. Taki sposób podyktowany był względami praktycznymi, gdyż na jednej karcie pozwalał zobaczyć dojście do miasta, szczegóły jego obrony oraz architekturę wyróżniających się budynków, możliwych do szybkiego rozpoznania⁴⁰. W kolekcji znajduje się wiele planów fortyfikacji, widoków bitew i oblężeń, czasem bardzo szczegółowych, w innych przypadkach jedynie schematycznych. Występują jako obiekty pojedyncze, np. przedstawienia Pragi z okresu wojen śląskich lub w postaci szeregu tablic – najczęściej z amsterdamskiej oficyny rodziny Danckertsów lub wręcz jako części innych dzieł, jak w przypadku *Theatrum Bellicum* Petrusa Schenka z 1707 roku⁴¹.

Niektóre miasta reprezentowane są kilkakrotnie w różnych formach, m.in. Amsterdam, Mediolan, Rzym, Wiedeń, Graz, Paryż, Praga, Norymberga, Petersburg, Gdańsk – co cenniejsze i bardziej interesujące wskazywała już w swoich publikacjach K. Szykuła⁴². Wśród wydawców występuje duże zróżnicowanie z przewagą już wymienianych oraz oficyn holenderskich – Nicolasa Visschera, Petrusa Schenka, Fredericka de Wita czy Theodora Danckerts.

Na koniec warto zaznaczyć, że wśród planów i widoków miast europejskich wyróżniają się zdecydowanie następujące serie – widoków Wernera wydanych u Martina Engelbrechta w Augsburgu oraz planów norymberskiej oficyny Homanna i jego spadkobierców, czy ponownie augsburskiej, wspominanego już Matthäusa Seuttera. Widoki, które w sumie przedstawiają 21 miast⁴³, wykonane są w jednakowym stylu, opisane równolegle po niemiecku i po łacinie, ze wskazaniem usytuowania charakterystycznych budowli. Ornamentowane przez Thomasa Schefflera, rytowane były przez różnych rytowników, w większości przez Johanna Georga Pinza, a także Philippa Andreasa Kiliana, Chr. Fr. Lottera, Nicolasa Mettela oraz Paula Friedricha Engelbrechta. Zupełnie odmienne w stylu są wspomniane plany, przy czym cechują się przede wszystkim kompozycją karty – tytułem oddzielonym nad planem (bez kartusza), umieszczeniem planu w górnej części, a widoku, czasem z dodatkiem jednej lub kilku scen rodzajowych, u dołu. W całym zbiorze jest ich również kilkanaście, lecz ze względu na układ i styl kolorystyczny łatwo je rozpoznać.

³⁹ *Carte des Environs ou la paix est condue le 26. Jan. 1699*, Hage [po 1699].

⁴⁰ A.G. Hodgkiss, *op. cit.*, s. 143.

⁴¹ 78 planów na 12 tablicach z *Theatrum Bellicum* znajduje się w tomie I.

⁴² Zob. przyp. 1.

⁴³ W kolejności tablic: Madryt, Paryż, Bazylea, Turyn, Mediolan, Modena, Mantua, Werona, Florencja, Palermo, Wiedeń, Graz, Salzburg, Strasburg, Moguncja, Praga, Ołomuniec, Nysa, Gdańsk, Bratysława oraz dodatkowo Jerozolima.

6. Pozostałe plany i widoki

Plany i widoki miast pozaeuropejskich tworzą bardzo niewielką grupę – zaledwie 10 przedstawień umieszczonych na sześciu tablicach. Sportretowane miasta to Jerozolima, Kizlar (widok ówczesnej twierdzy Tercki), Dżakarta, Marrakesz, Meknes, Oran i Nowy Jork.

Wśród nich uwagę zwraca plan Oranu i okolic autorstwa Christiana Gepharta, wydany w 1732 r. przez Spadkobierców Homanna⁴⁴, uzupełniony widokiem fragmentu wybrzeża, głównie ze względu na stan zachowania i estetykę kolorowania, choć zalicza się do drugiej wspomnianej serii i nie jest obiektem szczególnie unikatowym. W szeregu planów norymberskiej oficyny wyróżnia się jednakże niespotykaną prostotą, co wyraźnie widać w zestawieniu chociażby z również zamieszczonym w tomie VII atlasu planem dzisiejszej Dżakarty⁴⁵. Podobnie przede wszystkim strona wizualna jest powodem, dla którego warto się zatrzymać nad widokiem Nowego Jorku od strony wyspy Manhattan, uzupełniającego mapę *Novi Belgii, Novaeque Angliae nec non Pensylvaniae et partis Virginiae tabula* w edycji Justusa Danckertsza. Kolorowana rycina, ujęta w dekoracyjną ramkę, jest także swego rodzaju ciekawostką, jak olbrzymie dziś miasto wyglądało dawniej, niecałe 50 lat po założeniu⁴⁶.

7. Uwagi końcowe

Zbiór dawnych planów i widoków miast poprzez swoje bogactwo i różnorodność pozwala obserwować nie tylko rozwój miejscowości, ale także dokumentować ich stan w poszczególnych momentach. Plany i widoki odzwierciedlają minioną rzeczywistość, dzięki czemu mogą być wyznacznikiem wiedzy o istnieniu obiektów i zmianach, jakie zachodziły w ich położeniu, pozwalają też na przybliżone datowanie powstania i zanikania badanych elementów przestrzeni. Należy jednak zauważyć, że zbiór kartografii miejskiej w atlasie Machnizkich, choć nieoceniony w odkrywaniu przeszłości, nie jest zbiorem kompletnym i spójnym w swojej treści, co jest spowodowane między innymi brakiem określonego profilu kolekcji, nieograniczonym zasięgiem terytorialnym oraz stosunkowo szerokim zakresem czasowym. Mimo to kolekcje tego typu są bezcennym uzupełnieniem innych źródeł. Zachowało się w nich wiele rzadkich obiektów, pierwotnie wydawanych w luźnej postaci, które być może nie miałyby szansy przetrwać, gdyby ktoś kiedyś nie włączył ich do swego zbioru.

⁴⁴ *Topographica repraesentatio Barbarii portus et urbis munitae Oran [...]*, Norimbergae 1732.

⁴⁵ *Der Hollaendisch-Ostindianischen Compagnie [...] Haust-Handels und Niederlags-Stadt Batavia in Asien auf dem grossen Eyland Iava [...]*, Nürnberg 1733.

⁴⁶ Nowy Amsterdam założono w 1625 r., prawa miejskie posiadał od 1653 r.; widok po raz pierwszy pojawił się w edycji Nicolasa Visschera z 1655 r.; edycja Danckertsza znajdująca się w kolekcji pochodzi najprawdopodobniej z późnych lat sześćdziesiątych XVII w., na co wskazuje tytuł widoku: *Nieuw Yorck eertys genaemt Nieuw Amsterdam*, uwzględniający nazwę Nowy Jork, na którą przemianowano miasto w 1664 r.

Powyższy, choć mocno ograniczony wybór kartografików umożliwił zaakcentowanie charakterystycznej cechy atlasu – obiekty unikatowe i rzadkie występują w nim obok popularnych, tworzonych z myślą o masowym odbiorcy i wydawanych w relatywnie wysokich nakładach przez największe oficyny. Dotyczy to także planów i widoków.

Powrót do badań nad planami i widokami z kartograficznej kolekcji Machnizkich nie tylko stał się sposobnością do przypomnienia istniejących opracowań na jej temat, ale również pozwolił na ujęcie z nieco innej perspektywy niż dotychczas. Oprócz obiektów unikatowych, przedstawiono także kilka innych, do tej pory nie uwzględnianych przez badaczy.

Plans and views of towns in the cartographical collection of Machnizky family

S u m m a r y

Regular making of realistic town views started in 15th century as miniatures in manuscripts. In the first half of 16th century the intense development of urban cartography began and lasted for almost two hundred years. The specific types of urban representations evolved: panoramas, views of whole town, its parts and single buildings, bird's-eye views, town plans as well as views and plans of fortifications. They were published separately or on maps of different territories as an complementary elements and also additional decorations linked to the contents of the maps.

The seven-volume factice atlas consist of almost 1000 maps, plans and views from all over the world collected by Machnizky family and bounded together in 1737. Nearly 25 percent of the set include urban elements so the multifaceted research can be undertaken regarding a wide variety of urban features. Among genuine copies printed by main European publishing houses or individual editors also some manuscript ones appear.

A few unique and rare urban representations can be found in the Machnizkys' collection, besides several interesting plans and views that were chosen to discuss in this paper. They were divided into three groups: concerning Silesian, European and other cities and towns. Selected examples were narrowed down to the representative ones showing diversity of portrayals of towns elaborated in the period between late 16th to the mid-18th century.